

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΛΟΦΩΝΕΣ ΣΕ ΒΙΒΛΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ¹

● Τοῦ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλου
Ὁμότιμου Καθηγητῆ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

ολύ συχνά στο περιθώριο τῶν φύλλων ἢ στο τέλος ὀρισμένων χειρογράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης, στὸν κολοφώνα, ἀπαντοῦν σημειώσεις με ἱστορικὲς πληροφορίες, εἴτε σχετικὲς με τὸ χειρόγραφο εἴτε ἄσχετες, ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὸν γραφέα ἢ προσευχὲς ἢ κατάρες γιὰ ὄσους τολμήσουν νὰ κλέψουν τὸ χειρόγρα-

φο, ἢ τέλος χαριτωμένοι στίχοι ποὺ κατακλείουν τὸ κείμενο καὶ σχετίζονται συνήθως με τὸν κόπο τοῦ γραφέα.

Στὸν ἑλληνο-λατινικὸ κώδικα τοῦ 9^{ου} αἰώνα, γνωστὸ στὴ διεθνή σημειογραφία με τὸ γράμμα G (ἐπίσης γνωστὸ καὶ ὡς codex Boernerianus, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικοῦ κατόχου του, καθηγητῆ τῆς Λειψίας Boerner), ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴ

¹ Ἀνεπτυγμένη μορφή αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης στὴν ἐργασία μου, «Σημειώματα στὸ περιθώριο καὶ στὸν κολοφώνα βιβλικῶν χειρογράφων»,

Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Νέα σειρά Τμῆμα Θεολογίας. Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Ὁμότιμο Καθηγητῆ Δ. Τσάμη, τόμ. 14 (2004), σ. 69-82.

Δρέσδη τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ γράφηκε στὸ μοναστήρι Σὲν Γκάλλεν τῆς Ἑλβετίας ἀπὸ Ἴρλανδοὺς μοναχοὺς ποὺ κατέφυγαν ἐκεῖ, ὑπάρχει στὸ φ. 23 ἡ ἐξῆς ποιητικὴ σημείωση στὰ ἱρλανδικά, ποὺ τὴν ἀποδίδω ἀπὸ γερμανικὴ μετάφραση ὅσο εἶναι δυνατὸ ἐπὶ τὸ ποιητικότερο (ἡ σημείωση μέμφεται αὐτοὺς ποὺ κάνουν προσκυνηματικὲς πορεῖες στὴ Ρώμη):

«Στὴ Ρώμη νὰ πᾶς, στὴ Ρώμη νὰ πᾶς,
μεγάλος μπελάς, τὸ ὄφελος μικρό.
Αὐτὸ ποὺ ἐκεῖ ἀναζητᾶς δὲν θὰ τὸ βρεῖς,
ἀν μέσα σου δὲν τὸ κρατᾶς»².

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ σημειώματα σὲ κολοφῶνες χειρογράφων. «Κολοφῶν» λέγεται τὸ τέλος, τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ χειρογράφου. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ὀρισμένοι ἀντιγραφεῖς, καθὼς πλησίαζαν πρὸς τὶς τελευταῖες γραμμὲς τοῦ χειρογράφου, «διευθετοῦσαν μὲ φθίνουσα συμμετρία τὶς τελευταῖες γραμμὲς τοῦ κειμένου ποὺ ἀντέγραφαν σὲ σχῆμα κανονικοῦ τραπεζίου, μὲ τὴ μικρότερη βάση γυρισμένη πρὸς τὰ κάτω, ἢ σχηματίζαν ἄλλα παράξενα σχήματα. Αὐτὸ εἶναι ὁ λεγόμενος κολοφῶν, τὸ σημεῖο τοῦ τέλους, τὸ ἐπιστέγασμα τῆς ἀντιγραφῆς ἐνὸς χειρογράφου»³. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχικὴ ἔννοια ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται καὶ μὲ γενικότερη ἔννοια πρὸς δήλωση τῶν βιβλιογραφικῶν σημειωμάτων τῶν γραφέων στὸ τέλος τοῦ ἀντιγραφομένου κειμένου. Διάσπαρτα ὡστόσο σημειώματα μὲ εὐχές, προτροπὲς κ.λπ. ἀπαντοῦν σὲ διάφορα σημεῖα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χειρογράφου. Παραθέτουμε παρακάτω μερικὰ ἐνδιαφέροντα σημειώματα. Τὰ σημειώματα εἶναι συνήθως ἀνορθόγραφα. ἐμεῖς ἐδῶ τὰ ἀναπαράγουμε ὀρθογραφημένα.

α) Σημειώματα μὲ εὐχὴ ἢ κατάρα. Εὐχὴ μὲ πολλοὺς ἀποδέκτες διατυπώνουν τὰ ἀκόλουθα

δύο σημειώματα:

«Ἐλεος τῷ γράφαντι, Κύριε,
Σοφία τοῖς ἀναγνώσκουσι,
Χάρις τοῖς ἀκούουσι,
Σωτηρία τοῖς κεκτημένοις. ἀμίν»⁴.
«Χριστὲ παράσχου τῷ κεκτημένῳ χάριν,
τῷ δὲ γράφαντι τῷ εὐτελεῖ ἱερεῖ
Κωνσταντίνῳ λύσιν [τῶν] ἀμπλακημάτων...»⁵.

Συνήθης εἶναι ἡ παράκληση τοῦ γραφέα νὰ προσεύχεται ὁ ἀναγνώστης ὑπὲρ συγκεκριμένου προσώπου, ιδίως τοῦ κατόχου τοῦ χειρογράφου ἢ τοῦ παραγγέλαντος τὴν ἀντιγραφὴ ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ γραφέα, ὁ ὅποιος σὲ πολλὰ σημειώματα κοσμεῖ τὸν ἑαυτό του μὲ ὑποτιμητικὰ ἐπιθέτα, ὅπως εὐτελής, τάλας, ἄθλιος, πανάθλιος, ἄσωτος, ἀμαρτωλός, τάχα καὶ ἱερομόναχος κ.τ.τ.

β) Διδακτικὰ σημειώματα μὲ προτροπὲς πρὸς τὸν ἀναγνώστη. Παραθέτουμε παρακάτω μερικὰ διδακτικὰ σημειώματα ἀπὸ χειρόγραφα μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἄλλων Βιβλιοθηκῶν:

«Μαθημάτων φρόντιζε καὶ μὴ χρημάτων.
Τὰ γὰρ καλὰ μαθήματα φέρουσι τὰ χρήματα».
«Ὁ γραμμάτων ἄπειρος οὐ βλέπει βλέπων»⁶.
«Καὶ σὺ παιδίον μου γλυκὴ ἄκουε τοῦ πατρός σου,
ἵνα λάβῃς ἔλεος»⁷.
«Ἄν θέλεις νὰ μάθῃς τὰ γράμματα, νὰ μάθῃς τὸ κονδύλι,
νὰ πᾶς παιδί στὸν δάσκαλο μὲ τ' ἄσπρα στὸ μαντίλι»⁸.
«Ὁ θέλων γράμματα μαθεῖν καὶ ὁ θέλων ἐπαινεῖσθαι
θέλει πολλὰς ὑπομονὰς θέλει πολλὰς ἡμέρας
τιμὴ πρὸς τὸν διδάσκαλον δουκάτα πρὸς τὰς
χεῖρας»⁹.
«Ἄρξου χεῖρ μου ἀγαθὴ γράφε γράμματα καλὰ, μὴ
δαρῆς καὶ λυπηθῆς καὶ ὕστερον πάντων μετανοήσης»¹⁰.
«Ἐὰν ποθῆς ὦ ἄνθρωπε πολὺν καιρὸν νὰ ζήσης,

² Ἡ σημείωση παρατίθεται ἀπὸ τὸν B. M. Metzger, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die neutestamentliche Textkritik*, Stuttgart 1966, σ. 53.

³ E. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία, μετάφρ. Ν. Παναγιωτάκη, γ' ἐκδ.*, Ἀθῆνα 1985, σ. 103.

⁴ Ἀπὸ χειρόγραφο Ψαλμῶν, τοῦ ἔτους 862, παρατιθέμενο ἀπὸ τὸν B. M. Metzger, ὅπ. παρ., σ. 20.

⁵ Ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Ἰ. Μ. Σίμωνος Πέτρας ἀρ. 17, τοῦ ἔτους 1188 (Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Α', Καϊμπριτζ 1895, σ. 115-116*. Τὸ χειρόγραφο σήμερον δὲν ὑπάρχει μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ ἔτους 1891. Ἡ καταγραφὴ τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸν Λάμπρου ἐγένετο τὸ 1880). Βλ. καὶ Σ. Καδᾶ, «Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Μονὴ Σίμωνος Πέτρας», *Βυζαντινά 16* (1991), σ. 266.

⁶ Σ. Καδᾶ, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου, 1996* (τὰ δύο παραπάνω προτροπτικὰ σημειώματα εἶναι ἀπὸ τὶς σ. 8, 53, 67, 97, 182).

⁷ Ἀπὸ χειρόγραφο ὁμιλιῶν τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Χρυσοστόμου (11ου αἰῶνα) τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου, *Monacensis graecus 6*, φ. 60r, βλ. Victor Tiftixoglu, *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Band 1*, Wiesbaden 2004, σ. 52.

⁸ Ἀπὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο (Μηνναῖο τοῦ Μαρτίου) τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος Μετεώρων (τοῦ 15/16ου αἰῶνα), ἀρ. 45, φ. 55v, στὸ ὁποῖο μεταγενέστερο χεῖρ ἔγραψε τὸ παραπάνω παρατιθέμενο διδασκαλικὸ ἀσμάτιο, βλ. Δ. Σοφιανῶ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Δ' Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος*, Ἀθῆνα 1993, σ. 478.

⁹ Ἀπὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 2020, φ. 171, βλ. Α. Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500*, Ἀθῆνα 1991, σ. 81.

¹⁰ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 2062, *Μουσικὸς Κώδιξ*, φ. 206v, βλ. Α. Πολίτη, ὅπ. παρ., σ. 103.

¹¹ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 2210, Ἰωάννης Κλίμακος, φ. 103v, βλ. Α. Πολίτη, ὅπ. παρ., σ. 244.

ἔχε τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ ποτὲ μὴν ἀμαρτήσης»¹¹.

γ) Σημειώματα ποὺ ἐπισημαίνουν τὴ διαφορετικὴ τύχη ἀνάμεσα στὸ φθαρτὸ χέρι τοῦ γραφέα καὶ στὴ μεγάλη διάρκειά τοῦ κειμένου ποὺ ἔγραψε. Συνήθως εἶναι ὁ παρακάτω ἐπαναλαμβανόμενος σὲ κολοφῶνες πολλῶν χειρογράφων τύπος:

«Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράρασα σίπεται τάφῳ,
γραφή δὲ μένει εἰς χρόνους πληρεστάτους».

Ἐκτενέστερος εἶναι ὁ κολοφῶνας τοῦ Ἱ. Εὐαγγελίου ἀρ. 125 τῆς Ἱ.Μ. Ἐπροποτάμου (ἔτους 1654): «Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράρασα τίνδε τὴν βίβλον σαπίσεται φεῦ καὶ γενήσεται κόνις. Τάφῳ προσεγγίσεται στοματοφθόρῳ. ὑμεῖς δὲ ...τοῦ Χριστοῦ μερίδος. εὐχεσθε πρὸς Κύριον εὐρεῖν σφαλιμάτων λύσιν ναί, δυσωπῶ μετὰ κλαυθμοῦ ἀδελφοὶ καὶ πατέρες δέξασθέ μου δέσπιν οἰκτρὰν, ὧ θεΐαςος ἀγία. Νικόλαος κέκλημαι, φεῦ καὶ τοῦτο μέγα. Ρόδιος γὰρ πέφηκα καὶ εἶς ἐκ τῆς αὐλῆς του»¹².

Παρόμοιο εἶναι τὸ τέλος ἐνὸς κοπτικῶν Εὐαγγελίου, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη εὐχή (κατὰ μετάφραση ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἀπόδοση τοῦ Β. Metzger): «Αναγνώστη, συγχώρεσε μὲ ἀγάπη τὴν αὐθάδεια τοῦ γράπαντος καὶ μεταποίησε τὰ λάθη μου σὲ πνευματικὸ σου ὄφελος... Δὲν ὑπάρχει γραφείας ποὺ νὰ μὴ παρέλθει, αὐτὰ ὅμως ποὺ τὸ χέρι του ἔχει γράψει μένουν αἰώνια. Μὴ γράφεις μὲ τὸ χέρι σου παρὰ μόνο ὅ,τι εὐχαρίστως θὰ ἤθελες νὰ δεῖς μετὰ τὴν ἀνάστασιν... Εἶθε ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς νὰ δώσει ὥστε αὐτὴ ἡ ἅγια ἀντιγραφή νὰ συντελέσει στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀθλοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὴν ἔκανε...»¹³.

Καί, δ) Σημειώματα ποὺ ἐκφράζουν τὴ χαρὰ τοῦ γραφέα ποὺ ἔφθασε στὸ τέλος τοῦ ἔργου του. Συνηθισμένος σὲ πολλὰ χειρόγραφα εἶναι ὁ ἀκόλουθος κολοφῶνας:

«Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες εὐρεῖν λιμένα
οὕτω καὶ οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος»¹⁴.

Ἡ

«Χαίρω τὸ τέρμα καταλαβὼν τῶν λόγων, ἀμὴν»¹⁵.

Ἄλλος κολοφῶνας ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Ἱ. Μ. Ζωγράφου, μὲ κείμενο τῶν «Ἀποστόλων τῆς ἑβδομάδος» τοῦ ἔτους 1694, περιέχει αἴτημα τοῦ προφανῶς ὀλιγογράμματος γραφέα πρὸς τὸν ἀναγνώστη γιὰ παροχὴ συγγνώμης γιὰ τὰ λάθη του. Ὁ κολοφῶνας (ἀνορθόγραφος) ἔχει ὡς ἐξῆς: «Καὶ ἂν σφάλῃ τίποτα. να μι συμπαθήσετε. διατὶ αμαθῆς ἡμί. ταπινὸς δοῦλος. πάντων ἡμῶν Θεοφάνης. τάχα καὶ ἱερομόναχος καὶ [...] τίς. ἰνδ. εν μινὶ μαρτίου 26 ἐπι ἔτος 7202 καὶ ἀπο Χριστοῦ 1694»¹⁶.

Πολλοὶ κολοφῶνες ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ παραθέσαμε συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν σὲ πολλὰ χειρόγραφα καὶ μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, συνηθέστερος ὅμως εἶναι ὁ ἐξῆς: «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα».

Τέλος, παραθέτω αὐτὸ ποὺ ἔγραψε ἓνας ἀνώνυμος βιβλιογράφος τοῦ 15ου αἰώνα – καὶ ποὺ τὸ ὀφείλω στὸν καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Φιλολογίας Α.Π.Θ. κ. Π. Σωτηροῦδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Εἰσαγωγῆς του στὸ *Πεντηκοντακέφαλον* τοῦ ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου –

«Λιμὴν μὲν ἠδύς, ἀλλὰ καὶ βίβλου τέλος,
ἄμφο γάρ εἰσιν ἀνάπαυλα τῶν πόνων»¹⁷

¹² Σ. Καδᾶ, «Σημειώματα χειρογράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Μονὴ Ἐπροποτάμου», *Βυζαντινὰ* 14 (1988), σ. 326.

¹³ Β. Μ. Metzger, ὅπ. παρ., σ. 20.

¹⁴ Ὁ παραπάνω κολοφῶνας ἐπαναλαμβάνεται πανομοιότυπα ἢ καὶ μὲ κάποιες παραλλαγές σὲ πολλὰ ἄλλα χειρόγραφα. Ἡ μορφή ποὺ παραθέσαμε στὸ κείμενο προέρχεται ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ Ἐκλογὰδια ἠ 180 (τοῦ 14ου αἰώνα, στὴ βιβλιοθήκη τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Harvard, Ms 21), καὶ ἠ 617 (τοῦ 11ου αἰώνα, στὴ Μαρκανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας, Marc. Gr. II, 115 [1058]).

¹⁵ Ἀπὸ χειρόγραφο συνεχῶς κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ ἔτους 1295 στὸ Williams College τοῦ Williamstown τῶν

ΗΠΑ (ἀρ. 483 τοῦ K. Aland, *Kurzgefaste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, β' ἔκδ. Berlin-New York 1994).

¹⁶ Σ. Καδᾶ, «Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Μονὴ Ζωγράφου», *Βυζαντινὰ* 17(1994), σ. 147. Πρὸβλ. «Σύγγνωτέ μοι, παρακαλῶ, εἴ τι ἐσφάλῃ ἀπὸ τε ὀξείας, βαρείας, ἀποστρόφου, δασείας τε καὶ ψιλῆς καὶ ὁ Θεὸς σώσει ὑμᾶς πάντας», παράθεσι κολοφῶνα ἀπὸ τὸν Ε. Μιονί, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σ. 105.

¹⁷ Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, *Συγγράμματα*, ἔκδ. Ἱ.Μ. Ἁγίου Νεοφύτου, Πάφος 1996, τόμ. Α', σ.237.